

ELS ESTUDIS DE PAISATGE AL TERRITORI DE LA CIUTAT ROMANA DE *TARRACO*

MARTA PREVOSTI
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Lliurat l'1 de desembre de 2013. Acceptat el 25 de febrer de 2014

RESUM

El «Projecte *Ager Tarraconensis*» (PAT) ha estudiat una zona del Baix Camp, amb l'enfocament centrat en els estudis de paisatge. Dins l'avaluació dels enclavaments de significat militar, s'ha constatat que els punts de control visual del territori d'estudi del PAT, d'època ibèrica, no perviuen en època romana. Els romans estableixen punts de control militar al costat dels principals nuclis de població d'època ibèrica, a més d'alguns punts estratègics a la Serralada Litoral. L'estructura del poblament al camp també protagonitza un canvi radical en els segles II i I aC, juntament amb una implantació totalment nova dels parcel·laris agraris. L'estudi de la gestió de l'aigua també ha donat resultats de transcendència per al paisatge. Es dedueix que la important indústria de producció de lli que es coneixia a través de les fonts s'ubica a les ribes del Francolí per la localització en aquest espai dels prats de blanqueig. Les sèquies que conduïen l'aigua de rescloses del riu Francolí o de la riera de Maspujols alimentaven indústries terrisseres, cultius i les instal·lacions de banys i fonts de les vil·les. Tot plegat són canvis transcendents en l'evolució posterior del paisatge del Camp de Tarragona.

PARAULES CLAU

Ager Tarraconensis, *Tarraco*, paisatge, control militar, poblament, agrari, centuriació, anàlisis pol·líniques, aigua, teixits, lli, llana, sèquia.

Landscape studies in the area of the Roman city of Tarraco

ABSTRACT

The «*Ager Tarraconensis* Project» (PAT in Catalan) has studied an area of the Baix Camp region, focusing on landscape studies. An evaluation of sites of

military importance has shown that, within the PAT area of study, visual control points from Iberian times did not survive into the Roman era. The Romans set up military control points next to the main towns from the Iberian era, as well as some strategic points on the coastal hills. The structure of the countryside's population also underwent a radical change in the 2nd and 1st century BC, together with a totally new division of agricultural land. A study of how water was managed has provided important findings for the countryside. It has been deduced that the significant linen production industry mentioned in various sources was located on the banks of the River Francolí due to the location of bleaching grounds in this area. The irrigation channels that brought water from dams on the Francolí River and the rivercourse of Maspujols supplied potteries, crops and bath and fountain installations for the villas. In summary, these are very significant developments in the subsequent evolution of the landscape at the Camp de Tarragona.

KEYWORDS

Ager Tarraconensis, *Tarraco*, landscape, military control, population, agricultural, centuriation, pollen analyses, water, fabrics, linen, wood, irrigation channel.

El «Projecte *Ager Tarraconensis*» (PAT) té el punt de partida a la fi de 2005, gràcies a un ajut de l'empresa Acesa-Abertis. Va ser un projecte de l'ICAC, amb l'objectiu de fer un estudi de paisatge al territori de l'antiga *Tarraco*. J. Guitart, aleshores director de l'ICAC i codirector del projecte, com a representant de l'Institut d'Estudis Catalans a la Unió Acadèmica Internacional i responsable del projecte *Forma Orbis Romani* (FOR), va promoure també el «Projecte *Ager Tarraconensis*» per impulsar l'elaboració dels fascicles corresponents al territori de la Tarragona romana. Per al projecte PAT es va elegir una àrea de 345 km², centrada al Baix Camp, a la dreta del riu Francolí (fig. 1). En aquest escrit ens centrarem en els resultats del projecte que tenen unes connotacions més clarament relacionades amb el paisatge.

Aquest projecte no es va limitar a l'objectiu d'elaborar la part corresponent del mapa de l'Imperi romà. Tot enllaçant amb els corrents d'estudis del paisatge que s'han anat introduint en el camp de l'arqueologia en els darrers trenta anys,

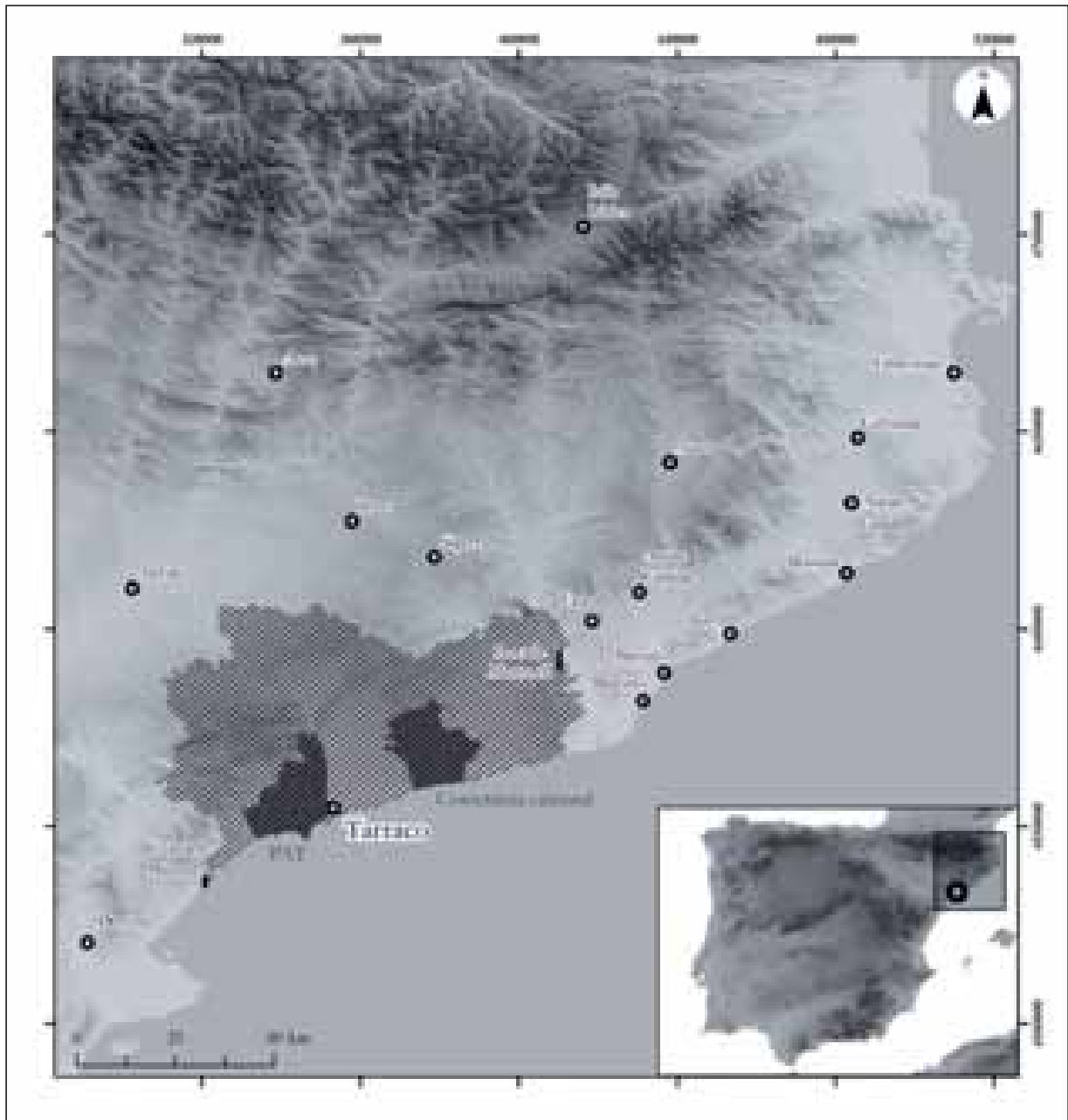

Fig. 1. Mapa del territori de la ciutat de Tàrraco (trama diagonal) i les àrees investigades: PAT i Cossetània oriental (trama fosca).

es va proposar un enfocament global, sistèmic, amb el consegüent treball interdisciplinari i l'aplicació integrada de diferents tècniques d'anàlisi del paisatge que condueixen a la recreació del seguit de condicions i realitats que en conformen la dinàmica. El resultat ha estat una obra que ha comptat amb la col·laboració de quaranta investigadors. L'estudi de la dinàmica del poblament, en relació amb la ciutat romana en què s'integra, s'ha tractat essencialment amb les tècniques

de prospecció superficial, prospeccions geofísiques i excavacions arqueològiques. L'estudi de la morfologia del territori, a càrrec de J. M. Palet, ha tingut un paper fonamental a l'hora de conèixer-ne l'articulació. Tot plegat ha necessitat també estudis paleoambientals, essencialment de palinologia, a càrrec de Santiago Riera, d'arqueofauna, a càrrec de Sílvia Valenzuela i Núria Padrós, i de geòlegs i geògrafs que han ajudat a entendre el funcionament del sistema. L'espai ha esdevingut un factor nou de reflexió i d'anàlisi. Totes les dades resultants han estat sistematitzades en una gran base de dades, que ha estat l'eina clau del projecte, i s'han reflectit en mapes que s'han gestionat des de l'aplicació d'un sistema d'informació geogràfic que permet anar seguint l'evolució del paisatge a través del temps.

L'estudi de llargs repertoris de ceràmica, a càrrec de Ramon Járrega, ha estat un dels punts importants del projecte, integrat en la base de dades, de forma que, imbricats amb els estudis del poblament i de morfologia, ha permès l'elaboració dels mapes cronotipològics i cronomorfològics.

Això no obstant, el plantejament del treball ha estat molt integrador i ha volgut tenir en compte no solament els estudis esmentats, que fan referència directa al paisatge, sinó també les diferents àrees de coneixement que fan referència a la cultura material, amb tots els matisos que se'n deriven, especialment els de significat econòmic i comercial. Ara bé, també s'han integrat, de forma ben singular, els estudis de l'epigrafia d'àmbit rural, que aporten aspectes socials i de jerarquies dels jaciments al coneixement del territori de *Tarraco*. De forma inusual, i per tant innovadora, s'ha integrat l'epigrafia, tant lapidària com de *instrumentum domesticum*, dins la base de dades del projecte, preparada per a l'estudi del territori, cosa que ha permès cartografiar-ne la informació, posar en relació alguns epígrafs amb els jaciments estudiats i, en conseqüència, conèixer alguns noms de propietaris, sovint relacionats amb l'epigrafia del nucli urbà de *Tarraco*, així com obtenir una visió de conjunt de l'ocupació dels espais d'explotació econòmica i d'*otium* per part de les famílies de les elits tarraconenses.

Els resultats del projecte es poden començar a consultar en els quatre primers volums publicats (*Ager Tarraconensis* 1, 2, 3 i 5: Prevosti i Guitart, 2010; Prevosti i Guitart, 2011; Gorostidi, 2010; Prevosti, López i Guitart, 2013), i aviat en els dos propers que estan a punt de sortir.

En el present escrit, la reflexió gira entorn del conjunt de l'espai de la ciutat romana, del paisatge, tractat com un sistema. El ciutadà romà es relacionava amb un entorn que d'una banda constituïa uns condicionants físics que marcaven unes possibilitats, per bé que constrengien les activitats possibles: la

pluviometria, l'orografia del terreny, la presència de muntanyes, el mar, un riu... D'altra banda, la dinàmica del ciutadà romà amb el seu entorn el marcava fortament en implantar l'organització ciutadana romana de la *civitas*, per la seva forma peculiar d'ordenar el territori, que responia a un marc jurídic que tot ho classificava, que tot ho tenia en compte dins un ordre de funcionament que es pretenia perfecte (López Paz, 1994; Romano, 1999), dins del dret romà. I a tot plegat cal que hi sumem la percepció particular que el ciutadà anava desenvolupant a partir dels valors que ell projectava en el paisatge. En aquest sentit, hem de pensar que una ciutat romana, amb el seu nucli urbà i el seu territori, eren l'espai de referència dels homes i les dones que hi vivien. Era allà on tenien arrelat el sentiment de pertinença, equiparable d'alguna manera a allò que ara en diem pàtria.

En aquest microespai es desenvolupaven les relacions més immediates de l'home amb la política, amb l'economia, amb la religió i amb la societat. Està clar que cal no oblidar que, per sobre d'aquest referent, les ciutats romanes funcionaven com xarxes amb estretes relacions entre elles. Però aquest és un camp en el qual ara no entrarem.

I. RELACIONS ENTRE POLÍTICA, ESTRATÈGIA I PAISATGE

Un dels aspectes fonamentals que defineix la importància d'una ciutat és el seu territori. En aquest sentit, *Tarraco* va ser una ciutat important, com toca a una capital provincial, i per tant va tenir un territori molt extens. Tot i que som conscients que en la implantació del model de ciutat romana resulta fonamental l'elecció de l'espai i la definició dels seus límits, el PAT, de moment, no ha entrat en profunditat en la problemàtica dels límits del territori de *Tarraco*. Això és així perquè la metodologia elegida obliga a una aproximació per sectors en espais molt menors als 4.400 km² que representava tot el territori de *Tarraco*. En aquest sentit s'han elegit les comarques, que presenten l'avantatge de guardar una unitat física i humana, i en la present edició ens ocupem del Baix Camp (Prevosti i Guitart, 2011, p. 15-23).

En canvi, un aspecte que sí que es pot tractar en la porció de *territorium* en estudi, de 345 km², és el del control militar. En el procés d'implantació del sistema de la ciutat romana, un dels aspectes més destacables i també lligat al de la definició dels límits del seu territori és el consegüent control militar per mantenir-lo, en el context de la primera implantació del domini romà del territori

de *Tarraco*. Aquesta acció va ser necessària sobretot en els dos primers segles de presència romana al país.

Fiz (2011) destaca que els punts de control visual del territori d'estudi del PAT, d'època ibèrica, no perviuen en època romana. Això significa que els destacaments militars de vigilància del país es van establir en llocs nous. Ara bé, en el cas dels poblats ibèrics més importants del Camp de Tarragona, que són els de Tarragona, Salou i Valls, si bé els romans no es van establir exactament al damunt, sí que van erigir punts forts militars molt a la vora (fig. 2).

En la zona del PAT, fora del nucli urbà de *Tarraco*, solament es coneix un testimoni d'enclavament militar. Es tracta de la torre Alta, de la Punta de la Cella, al Cap de Salou, que va desaparèixer amb l'explotació de la pedrera cap a la fi dels anys seixanta del segle xx.¹ Estava situada al costat del poblat ibèric, i alguns investigadors (Adserias, 1998; IPAC) afirmen que es tractava d'una torre medieval amb la base d'època romana, per bé que la manca de proves ho deixa en terreny de dubte. Amb tot, la seva situació estratègica, al costat del mar, sobre la bona zona portuària de Salou i al costat d'un poblat ibèric, fa molt plausible que els romans hi haguessin establert un destacament militar. Les condicions estratègiques òptimes del lloc fan pensar que els ibers també devien haver utilitzat el lloc com a punt de guaita.

Més enllà de l'àrea d'estudi del PAT, es coneix el *castellum* de Puigpelat, a la vora del poblat ibèric de Valls. És ara com ara l'estructura militar més ben coneguda del Camp de Tarragona, gràcies a l'estudi de Moisés Díaz (2009; 2013). Es data entre els segles II i I aC, època en què aquest autor considera que el lloc no devia tenir una funció pròpiament de defensa sinó més aviat policial, de control de l'ordre, del territori i de les vies i potser d'avituallament, del tipus de les *turres speculae* o *burgus speculatorius*. Després de la revifalla de la seva funció en els episodis bèl·lics sertorià, pompejà i cesarià, devia perdre sentit definitivament en el context de la reorganització d'August i va ser desmantellat. Aquest final fa palesa la pacificació general en època d'August, ja que és abandonat i enderrocat per part dels darrers ocupants justament en aquest moment.

Aquest esquema d'instal·lar destacaments militars al costat dels que havien estat els grans centres de poder ibèric fa pensar en el cas del gran poblat ibèric de Burriac, al Maresme. Allí els romans també es van assentar al costat (Prevosti,

1. PÉREZ I GARCIA (2011) no en fa esment.

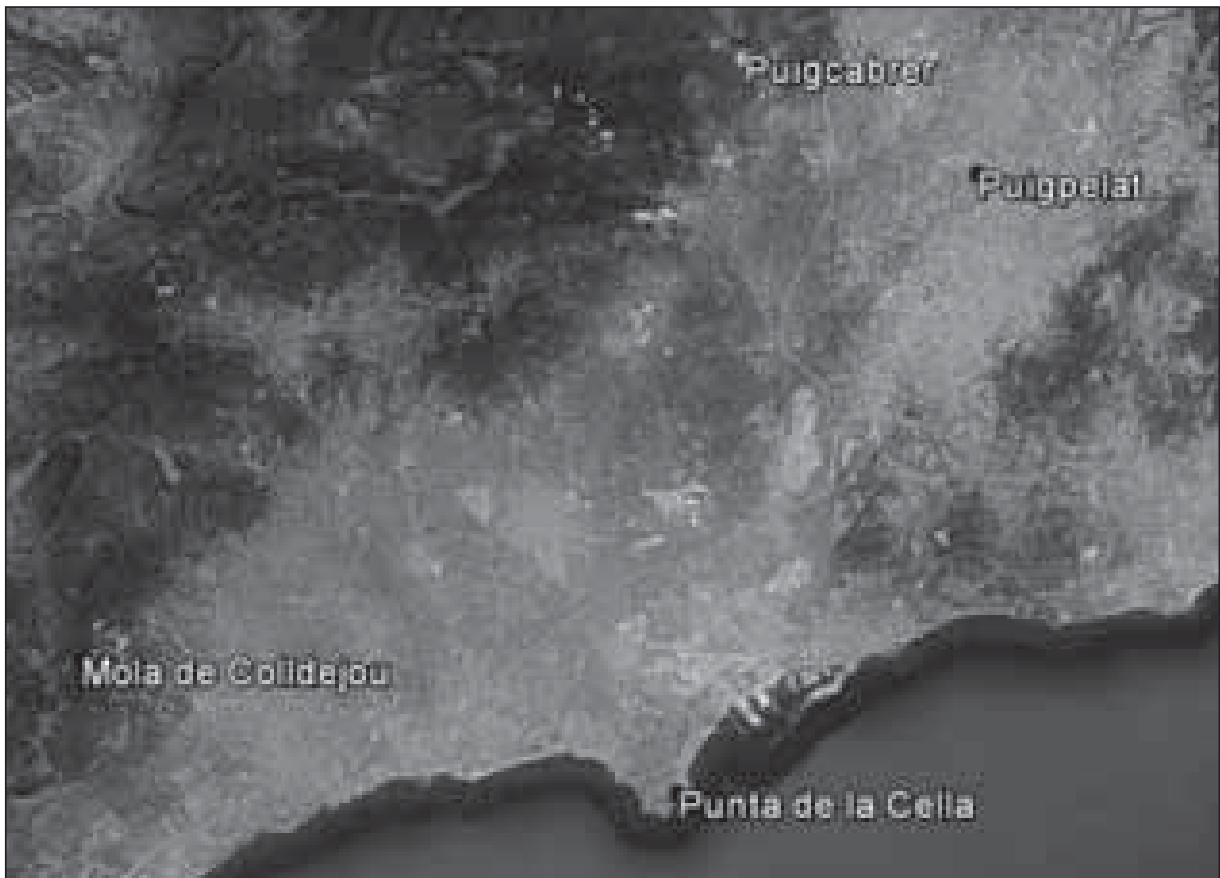

Fig. 2. Punts de guaita militars al Camp de Tarragona.

1996; Martín, 2000; Garcia, Martín i Cella, 2000; Zamora 2006-2007, p. 318-321; Martí, 2008, p. 38-41; Zamora, 2012), a la zona de Ca l'Arnau, Can Mateu i Can Rodon, al peu de la muntanya, a més d'ocupar el punt estratègic i de guaita del cim de la muntanya de Burriac.² Tot i les dificultats d'interpretació,

2. PREVOSTI (1995; 1996; 2005, p. 351, 364-365). Des de 1996 es coneixen els resultats de les excavacions fetes sota el castell medieval de Burriac, on van aparèixer rebliments de preparació del terreny per a la construcció, amb ceràmica ibèrica i en algun cas algun fragment de ceràmica itàlica. Especialment interessant va ser datar una cisterna, ja coneguda d'abans, de la qual vaig examinar uns fragments d'*opus signinum* desintegrats, dels quals es van desprendre ceràmiques datables en el segle II aC o com a més tard de l'inici de l'I aC. A partir d'això es va deduir que al cim de Burriac hi va haver alguna construcció important, segurament una torre de guaita militar, un petit *castellum*, sota control romà, que devia quedar destrossat en construir el castell medieval. ZAMORA (2012) dóna a la cisterna la cronologia de final del segle II o inici del segle I aC. Nosaltres ens inclinem a datar-la en el segle II aC. La troballa de restes de paviment d'*opus signinum*

cal pensar en un enclavament romà de control militar i administratiu del territori, que al seu torn devia tenir el suport del control del punt de guaita del cim de Burriac. De fet, a *Tarraco* també passa inicialment que els romans s'instal·len fora del poblat ibèric, a la part alta del turó de Tarragona, al lloc estratègic clau per al domini militar. Amb tot, després la ciutat creix fins sobreposar-se parcialment a l'antic poblat ibèric i l'antic *praesidium* dona lloc a un temple i un espai cívic de la ciutat emergent. El cas del *castellum* de Puigpelat s'interpreta, per part de Moisés Díaz (2009; 2013, p. 361), com el substitut del poblat ibèric del Vilar de Valls en el control del territori d'aquella àrea de l'Alt Camp.

A més dels tres nuclis militars al costat dels poblats ibèrics de Tarragona, Salou i Valls, es coneixen altres dos punts forts a les muntanyes que tanquen el Camp de Tarragona, al Puigcabrer i a la Mola de Colldejou.

Amb el domini de Salou, Tarragona i Valls, segurament els romans s'havien fet amb els nuclis de poblament més importants i caps de turc en el control de la població ibèrica. Un altre caire devia tenir l'establiment militar del Puigcabrer, d'època republicana, des del qual devien vigilar el Pas de la Riba, és a dir, el congost del Francolí entre la serra de Miramar i les muntanyes de Prades, per on el camí que ve de les muntanyes s'obre a la plana i en controla el pas d'entrada i per on circularà la *Via de Italia in Hispanias* que unirà *Tarraco* amb *Ilerda* i *Caesaraugusta*, i seguirà fins a Galícia. Per la seva banda, la Mola de Colldejou exerceix un control visual magnífic sobre la plana del Baix Camp, des del seu angle sud-oest. Aquests dos darrers punts forts devien formar part d'una xarxa de domini militar de la primera època de la plana del Camp de Tarragona i els llocs de pas del territori, mentre que els tres primers, relacionats amb els poblats, devien tenir un sentit de control militar i administratiu de la població.

2. EL GRAN CANVI DE PAISATGE BASAT EN L'ESTRUCTURA DEL POBLAMENT I LA CENTURIACIÓ

La dinàmica del poblament de l'*ager Tarraconensis* en els segles II i I aC va provocar un canvi estructural i de paisatge radical, ja que a més dels establiments de població en llocs nous va comportar una parcel·lació agrària totalment

d'aquesta mateixa època i d'una tanagrina sota l'actual capella de Sant Vicenç (documentada en el 894) també va fer pensar, tot i que de forma més hipotètica, que hom devia bastir un lloc de culte al costat de l'enclavament militar.

nova. Així ho han demostrat els estudis integrats de poblament i morfologia del territori. El gran canvi en l'estructura del poblament es pot posar en paral·lel amb el de moltes altres àrees del litoral català (Prevosti, 2005; Prevosti, López, Fiz, 2013).

Els estudis de Carreté, Keay i Millett (1995) al Camp de Tarragona havien conclòs una forta continuïtat d'ocupació entre el període ibèric i el romà republicà, amb persistència de la densitat i el patró d'ocupació, sense cap símptoma d'increment de la producció rural estimulada per la presència romana. Aquesta situació, pensaven els autors, devia fer coexistir els establiments de tradició ibèrica amb els pròpiament romans, com el de la vil·la del Moro, datat en aquell moment per Terré (1987; 1998) a l'inici del segle I aC (actualment Remolà, 2007, proposa una cronologia de la meitat del segle I aC). Fins i tot les vies comercials semblava que funcionaven des del segle V aC. L'impacte sols es notava en el gran volum de les importacions itàliques a partir del final del segle II aC.

L'estudi de l'equip de Simon Keay interpretava una forta continuïtat entre l'època ibèrica i la romana, per una lectura cronològica alta de la ceràmica ibèrica comuna.³ Per a l'estudi dels territoris de *Baetulo* i *Iluro* (Prevosti, 1981a; Prevosti, 1981b), es va plantejar el mateix problema, ja que Serra Ràfols (1960) havia classificat com a ibèriques les fases antigues d'algunes vil·les amb estrats rics en ceràmica ibèrica. En la dècada dels setanta, tot disposant ja dels treballs de Jean-Paul Morel sobre ceràmiques de vernís negre,⁴ l'estudi aprofundit dels materials va permetre una major precisió cronològica i va demostrar que tots els estrats eren de cronologia republicana, dels segles II i I aC (Prevosti, 1981b, p. 72). La forta presència de ceràmica comuna ibèrica als estrats d'aquests segles havia induït a l'error, donada la dificultat de classificació cronològica d'aquestes produccions ceràmiques i la imprecisió que hi havia en el moment en la classificació de les ceràmiques de vernís negre. Ara, al Camp de Tarragona, s'ha repro-

3. ARRAYÁS (2003; 2004; 2005) va seguir aquestes datacions, cosa que també el duia a creure en un important poblament rural dispers d'època ibèrica.

4. Especialment innovador va ser el llibre de J. P. MOREL (1965) *Céramique à vernis noir du Forum Romain et du Palatin* (Supplément a Mélanges de l'École Française de Rome), que va representar una bona revisió de les cronologies. Hi va seguir J. P. MOREL (1969), «Études de céramique campanienne, I. L'Atelier des petites estampilles», *Mélanges de l'École Française de Rome*, p. 59-117; i altres articles. L'obra que va posar un nou ordre a la classificació establerta inicialment per Nino Lamboglia va ser, però, J. P. MOREL (1981), *Céramique campanienne: Les Formes*, Rome, École Française.

duït el problema. El reestudi dels materials de les prospeccions de l'equip de S. Keay i l'estudi dels materials de les prospeccions del PAT, de les col·leccions i de les memòries d'intervencions arqueològiques han donat la cronologia republicana molt majoritària per als establiments rurals dispersos (Prevosti i Abela, 2011, 51-52). Pocs són els establiments de l'ibèric ple de caire rural, dispersos pel territori, fora dels poblats ibèrics, al Baix Camp.

El canvi del poblament que introdueixen els romans, doncs, és dràstic, amb una multiplicació extraordinària de la dispersió de pagesies pel pla en època republicana (López Vilar, Prevosti i Fiz, 2011). De fet, Arrayás (2003; 2004; 2005) també parla d'un gran moment de transformació del món indígena, basat en un increment important dels assentaments rurals, que situa en la segona meitat del segle II aC, que relaciona amb la fi de les guerres celtibèriques i amb la posterior arribada de la comissió senatorial destinada a reorganitzar el territori conquerit, els *decemviri agrari*, a què fa referència Apià (*Iber.* XCIX-C, 428-437). Aquest model no es limita a la zona del PAT, sinó que també és aplicable a la resta de zones costaneres catalanes on el poblament rural s'ha estudiat en profunditat, per exemple a la zona de l'Argilaga, a l'Alt Camp (Dalmau, 2013), al Baix Penedès (Guitart, Palet i Prevosti, 2003), al Maresme (Prevosti, 1981a i b), al Vallès Oriental (Flórez, Trullén i García, 2013) o a les comarques de Girona (Nolla i Casas, 1984; Casas *et al.*, 1995; Burch *et al.*, 2010a, p. 75-95; Burch *et al.*, 2010b). Però no solament es així a les àrees properes a la costa. A la Catalunya interior, a les comarques de la Cerdanya, el Berguedà, el Bages i l'Anoia, aproximadament dins de l'àmbit dels territoris de *Iulia Libica* i de *Sigarra*, que estudien Enrich i Enrich (1987; Enrich, Enrich i Sales, 2008), també es detecten canvis de densitat i d'estructura del poblament a la darrereria del segle II aC i especialment dins del segle I aC, consistents en la densificació dels establiments rurals de plana i l'abandó progressiu dels nuclis indígenes. La zona ben estudiada per Esther Rodrigo (2013) de la Segarra, centrada al territori de *Iesso*, també mostra aquesta multiplicació dels establiments rurals en època republicana. El territori d'*Ilerda* també presenta una primera dispersió d'establiments rurals pel territori de la fi del segle II o l'inici de l'I aC.⁵ Es tracta d'una evolució pròpia d'aquestes àrees de conquesta romana antiga, que ha d'estar relacionada amb el procés de romanització, en un primer moment des dels poblats ibèrics ocupats

5. Vegeu PREVOSTI (2005), p. 371, amb les referències pertinents en la nota 167.

pels romans i en un segon moment per la fundació de les ciutats republicanes (Prevosti, 2005, p. 345-390).⁶ Aquí doncs, el procés cap al nou sistema de la *civitas* va remoure radicalment la distribució del poblament i va assentar unes bases noves, que han deixat una petja profunda en el paisatge. També retrobem aquest esquema al País Valencià. En canvi, en zones veïnes com ara el sud de França o l'àrea andalusa no es pot aplicar el mateix model: el procés és diferent.⁷

Un altre pas important en aquesta nova estructuració del paisatge va consistir en la centuriació del camp, amb les seves tres implantacions: *Tarraco* I, II i III (Palet i Orengo, 2010a; Palet i Orengo, 2010b; Palet, Fiz i Orengo, 2010). *Tarraco* I s'estén a tocar del nucli urbà de Tarragona, a la dreta del Francolí, sobre els actuals municipis de Tarragona, Constantí, la Pobla de Mafumet, el Morell i Reus. La imbricació de l'estudi d'aquesta centuriació amb la informació que ofereix la base de dades del projecte, on s'han recollit els resultats de les prospeccions (intensives i extensives), de l'estudi de col·leccions i del buidat de les memòries i publicacions dels jaciments ha permès datar-la amb un nivell acceptable de probabilitat. Ha donat una cronologia

6. ARRAYÁS (2003; 2004; 2005) parla de reassentament, ja que creu que, tot i que és lògic pensar que hi havia alguns romano-itàlics en el procés, fonamentalment es va tractar d'un fenomen protagonitzat per la població indígena.

7. Les diferències en l'evolució del poblament rural a l'àrea d'Andalusia es coneixen de fa temps (RUIZ, MOLINOS i CASTRO, 1991; RUIZ i MOLINOS, 1992; RUIZ i SANMARTÍ, 2003). Segons Ruiz i Molinos, a l'àrea nord, amb la romanització del país, els models de poblament rural romà, les vil·les, conviuran amb els models indígenes, que acabaran desapareixent aviat, mentre que al sud els models locals es mantindran fins a l'època d'August a causa de la concentració de poder de la noblesa rectora. L'estudi recent de M. del Carmen RODRÍGUEZ SÁNCHEZ (2008; 2009-2010; 2013), en un espai clau i significatiu com és el *territorium* de la capital provincial, l'*ager Cordubensis*, posa de relleu que el poblament rural dispers d'època republicana és molt escàs, mentre que el gran canvi que significa la proliferació del poblament rural es produeix a partir d'època d'August. L'estudi de MAYORAL (2004) a l'Andalusia oriental, que se centra en la localització dels assentaments humans en les successives configuracions històriques dels paisatges agraris, també confirma l'increment de les pagesies en època romana imperial. Pel que fa a la Gàl·lia Narbonesa, una visió actualitzada de l'estat de la qüestió es pot trobar a FICHES, PLANA-MALLART i REVILLA (2013) on, entre d'altres, l'article de BERMOND *et al.* (2013) descriu l'evolució del poblament de l'extens territori de la ciutat de Nimes, des de la conquesta romana fins a la tardoantiguitat «sans que l'on puisse à aucun moment parler de rupture». Aquests autors remarquen que en l'època republicana res no canvia en un primer moment, l'espai segueix dominat per la xarxa d'aglomeracions heretada de l'edat del ferro i, més tard, la xarxa es veu reforçada per noves aglomeracions, de forma que, en definitiva, es perllonga l'evolució que estava sofrint el poblament abans de l'arribada dels romans. A la vall del Vidourle, a l'*ager Nemausensis*, l'estudi de detall de Maxime SCRINZI (2013) obre una finestra on s'observa un lleuger increment del poblament en el segle I aC, per bé que la veritable explosió de la dispersió de petits hàbitats rurals pel territori es produeix en el segle I dC, és a dir, a partir de la fundació augustiana de la colònia *Nemausus*.

molt probable de l'entorn del canvi de segle II a I aC. La cronologia republicana precesariana (de finals del segle II aC a la meitat del segle I aC) dels assentaments relacionats amb la trama ortogonal es fa palesa, i també la distribució espacial a la vora d'aquestes traces centuriades de *Tarraco* I. Això s'ha interpretat com una primera intervenció territorial romana a l'*ager Tarraconensis*, de finals del segle II aC, relacionada amb el programa d'organització territorial de la Citerior de finals del segle II aC i la urbanització ortogonal de la ciutat baixa de *Tarraco*.⁸

La implantació posterior de les trames II i III indica una ordenació massiva i molt ben programada del territori.

El poblament altimperial, la seva ordenació dins les trames centuriades i les anàlisis pol·líniques

A més de la integració de les dades del poblament i les de l'estudi de les centuriacions, el projecte ha permès també imbricar aquests resultats als de l'anàlisi d'una columna pol·línica, que ha enriquit i matisat els resultats de cada una de les parts de l'estudi i la visió de conjunt del paisatge.

Si en el període republicà es documentava una dispersió notable del poblament rural, en el període altimperial, en canvi, es detecta un cert descens dels jaciments, que s'ha interpretat com una nuclearització de la població al voltant de les vil·les romanes (López Vilar, Prevosti i Fiz, 2011; Prevosti, López Vilar i Fiz, 2013).

En aquests moments es deu desplegar la trama *Tarraco* II i III (Palet i Orenge, 2010a; 2010b). Les tres trames identificades, fossilitzades en l'actual morfologia del territori, difereixen entre sí 17° constants. L'anàlisi de les traces mitjançant sistemes d'informació geogràfics i l'aplicació de diferents tècniques analítiques han permès arribar a identificar l'esquema de visuals preses des de

8. ARRAYÁS (2003; 2004; 2005) també relaciona el reassentament de població, que ell situa en la segona meitat del segle II aC, amb l'establiment del cadastre romà, la finalitat del qual pensa que era justament dotar la població ibèrica d'un nou sistema d'explotació del territori, dins les línies romanes. A la llum dels resultats del PAT, creiem simplement que cal baixar una mica la cronologia del fenomen, a la fi del segle II o l'inici de l'I. Ara bé, l'estudi del cadastre que va fer aquest autor resulta menys acurat, ja que fa extensives a tot el Camp de Tarragona les traces més ben conservades, de la zona de Cambrils. En canvi, PALET (2003) ja es va adonar de l'existència de tres trames, que difereixen entre sí 17°, i que posteriorment ha anat estudiant molt a fons, amb resultats espectaculars (PALET i ORENCO 2010a; 2010b; PALET, FIZ i ORENCO, 2010).

l'*auguraculum* de *Tarraco* (Palet, Fiz i Orengo, 2010; Palet, Orengo i Fiz, 2011). Es tracta del ritual fundacional de la ciutat, lligat a l'obtenció de l'estatut de colònia de cap a 49/44 aC, que integra en un mateix traçat geomètric la retícula urbana i la del territori, amb una desviació angular constant, en una plasmació física del concepte unitari de la ciutat formada pel nucli urbà i el territori. Més enllà d'això, reflecteix la importància del ritual religiós i l'aspecte conceptual i simbòlic del paisatge centuriat dins del món romà.

L'estudi de la centuriació i el del poblament imbricat amb el de les anàlisis pol·líniques ens han fet adonar que el Camp de Tarragona, tot i que es va ordenar seguint una retícula ortogonal, en l'època romana no apareixia com una plana perfectament ocupada, quadriculada i cultivada, com solem imaginar les planes centuriades (Riera *et al.*, 2010). Es tractava d'una àrea on els espais agraris s'alternaven amb els espais de boscos, amb una explotació del territori no intensiva. Això significa que no es van ocupar amb cultius, de forma massiva, totes les parcel·les. Zones àmplies devien restar en explotació com a boscos, mentre que les àrees de cultiu formaven illes entremig dels arbres. Es tracta, doncs, d'un paisatge que avui potser qualificaríem d'explotació sostenible.

La *deductio* colonial se superposaria a la primera trama (*Tarraco* I), mantenint-ne l'orientació tant a la ciutat com al territori, per ampliar la superfície centuriada al conjunt del Camp de Tarragona amb les trames II i III. Aquesta hipòtesi pot recolzar també en els resultats de l'anàlisi arqueomorfològica a la Selva del Camp, àrea on les trames I i II entren en contacte, suggerint-ne la posterioritat de la segona. Així, tant a la ciutat com al territori, l'actuació cesariana se superposaria a la morfologia precolonial. L'anàlisi de proximitats desenvolupada entre jaciments rurals i traces de centuriació mostra que diverses *villae* relacionades amb traces centuriades de les trames II i III es daten en època d'August. D'altra banda, en diversos establiments rurals de tipus granja en els quals és possible precisar la cronologia inicial d'ocupació, aquesta se situa en el moment de la *deductio* cesariana. El període de Cèsar a August apareix com un període de transformació important, amb un gran programa d'intervenció territorial i canvis significatius en els models d'assentament, en consonància amb el canvi d'estatus de la ciutat.

D'altra banda, les anàlisis pol·líniques no mostren un increment agrari notable amb l'arribada dels romans, ni amb la implantació del sistema de la vil·la, que s'emprèn amb força en època d'August. En general, respecte del període ibèric hi ha una disminució del pi i un increment de l'alzinar i la roureda,

així com un increment suau de les herbàcies d'*Artemisia*, que podria significar una activitat humana més centrada en les àrees litorals. L'augment dels conreus és molt lleu. Tant, que ha de respondre a una situació extensivament no gaire diferent de l'època ibèrica. En canvi sí que varien els conreus: increment d'*olea*, descens de *cerealia*, introducció de la noguera.

Manca el pol·len de la vinya, tot i que l'arqueologia i les fonts certifiquen la importància de la producció i la comercialització del vi tarragonès. No hi ha cap dubte que aquest cultiu va ser prou massiu per produir un important excedent que es va comercialitzar en el mercat d'ultramar de l'occident de l'Imperi romà (Járrega i Prevosti, 2011; Prevosti, 2011). Ara bé, solament disposem d'una columna pol·línica analitzada, on aquest pol·len no estava representat, per alguna raó. Tampoc hi apareix el lli (*linum usitatissimum*), tot i que les fonts fan referència a l'excel·lència del lli que es produïa a la vora del riu Francolí (Prevosti, 2011; Prevosti, 2013).

Com hem dit, hem de seguir pensant en una plana centuriada amb illes de cultius entre boscos, sense una desforestació integral de la plana, com solíem imaginar, i sense una ocupació agrària intensiva. Aquesta, en canvi, es produirà més tard, a partir de l'època moderna.

Període tardoromà

Com en molts territoris del món romà, també a l'àrea d'estudi del PAT es detecta un descens notable del poblament en el període tardoromà. Pensem que les proporcions del descens del poblament varien molt d'unes regions a unes altres.⁹ Creiem que cal interpretar aquestes diferències en funció de les particularitats de les dinàmiques regionals de la propietat de la terra. Ara bé, la tendència a la baixa ben generalitzada és el tret significatiu del procés.

La meitat del segle v es mostra com un punt d'inflexió en moltes vil·les, fruit probablement d'una forta concentració de la propietat. Amb tot, a l'*ager Tarraconensis* algunes vil·les arriben fins al segle vi (Prevosti, 2008). Això és d'importància capital, car denota la fi del sistema econòmic basat en la vil·la romana. Tot i que respon a una estructura econòmica molt diferent de la del sistema de la vil·la de la fi de la república i l'alt imperi, no deixa d'estar encara

9. Així es va estudiar a PREVOSTI (2005).

basada en el sistema de la ciutat romana de la tardoantiguitat i la seva fi significa l'acabament d'un món i la substitució per un altre de nou, on el camp camina cap a un funcionament cada vegada més independent del de la ciutat.

Amb tot, cal fer referència a l'ocupació de petits grups de població que protagonitzen la ruralització de les estructures d'algunes grans vil·les, que han donat lloc que hom es refereixi a *esquàters* en alguns casos (Prevosti, 2008). També en aquesta època es produeix l'inici d'un nou tipus de jaciment, consistent en petites agrupacions de pobladors al voltant d'una agricultura cerealística i ramadera, amb habitatges que usen tècniques de construcció amb materials peribles o molt febles, de l'estil dels estudiats per Roig (2009). En seria un exemple el de la Solana (Barrassetas, 2007), a Cubelles, i el dels Voltants de la Torre Bargallona de Cambrils (Florensa i Corominas, 2011), dins la zona d'estudi del PAT.

Període islàmic

El coneixement que tenim de l'evolució tardoantiga i especialment de l'etapa sarraina a l'*ager* de *Tarraco* és molt més precària, fins al punt que hom discuteix si el Camp de Tarragona va quedar despoblat o no.¹⁰ Amb la conquesta islàmica, Tarragona va deixar de constituir el centre de poder que havia estat en època romana i la posterior seu del poder eclesiàstic per passar a ser una zona fronterera i marginal d'al-Àndalus. L'arqueologia aporta molt poc al coneixement dels segles VIII a XI, en aquest territori. Per tant, hem hagut de buscar altres vies de coneixement que aportin llum a aquests segles.

Dins del PAT, Riera *et al.* (2010), en l'estudi de la columna pol·línica procedent de la llacuna de la Sèquia Major de la Pineda, a Vila-seca, van documentar que en els estrats datats en el període entre el 600 i el 1050 dC els cultius augmenten i els arbres disminueixen.

A partir del segle VII cal dC, la Sèquia Major mostra que els alzinars, les rouredes, els llentiscles i els boscos de ribera es veuen ara afectats per un procés ampli d'obertura, mentre que les pinedes són ara pràcticament inexistentes als sectors litorals. S'evidencia així que les desforestacions, que havien estat en l'època romana més restringides als sectors litorals, s'estenen progressivament per la plana interior i pels peus de mont de les serralades litorals (Riera *et al.*, 2010, p. 170-171).

10. MENCHÓN (2013) recull extensament la discussió al respecte.

Segons aquests autors, es tracta d'un fenomen àmpliament detectat a les planes costaneres, des de Barcelona fins a Amposta. Per tant, pensem que ha de ser degut a l'efecte de les pràctiques agrícoles i ramaderes pròpies d'aquella època. La tendència de la corba de la Sèquia Major que representa els taxons de plantes cultivades augmenta des del període romà de forma gradual, en el període tardoantic i fins a l'etapa islàmica i medieval. És a dir que no hi ha cap descens dels cultius que pugui indicar un abandó del camp. El descens del pol·len arbori fins a valors d'un 40% són encara més difícils de justificar sense la intervenció humana en el sentit d'un increment de les terres de conreu. En conclusió, doncs, sembla que el Camp de Tarragona no va quedar pas desert en època sarraïna.¹¹ Els documents que parlen d'un despoblament han de fer referència a les elits i a aspectes de la propietat de la terra, però no pas al pagès de base, que devia seguir a la terra.

2. L'AIGUA

Un dels temes decisius en el sistema del paisatge és l'aigua. És prou conegut que, en els temps medievals i moderns, el curs d'aigua del Francolí ha estat molt preuat i aprofitat tant per a l'agricultura com per al desenvolupament industrial, dins del qual destaca la llarga tradició de la construcció de sèquies, així com el desenvolupament dels molins de farina, paperers i tèxtils. Més enllà del riu, les rieres també han estat explotades per captar aigua, que es canalitzava en sèquies, i també s'han construït mines. En el període romà es presenten tres sectors bàsics de l'estudi de l'aigua al paisatge del territori de *Tarraco*: l'aprofitament de les ribes del Francolí per a l'horta, l'aprofitament de l'aigua d'aquest riu per al procés d'elaboració de teles de lli i la construcció de sistemes d'aqüeductes o sèquies que duïen l'aigua que es recollia en rescloses del riu o de les rieres fins als punts que ho necessitaven de la plana.

2.1. En la zona d'estudi del PAT, un factor que devia ser decisiu és la proximitat al riu Francolí, tant perquè les seves terrasses fluvials representen una terra òptima per al cultiu de l'horta com per la disponibilitat d'aigua. En les prospeccions de l'equip de S. Keay (Carreté, Keay i Millett, 1995), hom identifica una zona d'uns quatre quilòmetres al voltant del nucli urbà, amb molt poca densitat

11. En aquest mateix sentit, vegeu també la reflexió de MENCHÓN (2013).

de poblament, que els fa pensar en un espai dedicat a horts. Aquesta suposició es veu reforçada per la inscripció RIT 368, que fa al·lusió als *hortos coherentes sive suburbanum*. Efectivament, la zona en ambdues ribes del Francolí, immediata al nucli urbà, presentava unes condicions òptimes per aquesta explotació i encara avui s'anomena «els hortets», prova de la llarga tradició d'aquest ús.¹²

2.2. El segon ús important de l'aigua del Francolí que hem investigat gira entorn de la fabricació de tela. Hom devia utilitzar aquesta aigua per a una producció de lli que, segons Plini el Vell (*Nat.* 19.10), es devia comptar entre les de més blancor i finor de l'Imperi. Es tracta, doncs, d'una indústria de notable consideració. L'autor la descriu: «La *Hispania citerior* te també un lli d'extraordinària blancor gràcies sobretot a les aigües del torrent que banya *Tarraco*, en les quals l'abrillanten. Així mateix s'ha d'admirar la subtileza dels teixits de gasa que allí es troben».

El cotó és poc comú en el món romà. Tot i que ja es coneix, el seu consum no serà important a Europa fins al segle XVIII. Per tant, hem de tenir present que les indústries tèxtils realment esteses en el món romà es basaven en el lli i la llana. La *Hispania Tarraconense* tenia uns importants precedents en la fabricació de lli en època ibèrica, com es desprèn de les fonts (Alfaro 1984, p. 53-55; Gleva, 2004).¹³ Ja Polibi (*Hist.* 3.14.4) i Livi (22.46.6) expliquen que els ibers que anaven a les tropes d'Aníbal vestien túniques curtes de lli, i Estrabó (3.4.9) fa referència a *linourghia* importants a *Emporium*,¹⁴ les instal·lacions artesanals on es feia el procés de fabricació del lli a partir de la planta (*linum usitatissimum*). La tècnica de producció del lli necessita molta aigua, no solament en el cultiu de la planta sinó també en el processament posterior. En primer lloc es deixava descompondre la planta, amarada en aigua, per després poder-ne desprendre la fibra útil, en un procés que consistia a colpejar-la i masegar-la. Després de cardar la fibra extreta se n'obtenia una floca semblant a la del cotó, que es filava i després es teixia.

12. Un paral·lel ben conegut d'aquest cas seria el de la ciutat de *Iol Caesarea*, a Algèria (LEVEAU, 1984), on les prospeccions de Ph. Leveau van detectar un espai similar al voltant del nucli urbà, buit de poblament, que es va interpretar com d'explotació directa des del nucli, dedicat a l'horticultura.

13. RAFEL, BLASCO i SALES (1994) van publicar un taller d'elaboració de lli del segle III aC, al Coll del Moro de Gandesa, amb dos dipòsits per amagar la planta (comprovat per la presència de fitòlits i de restes de fibra de lli), així com un taller tèxtil atestat per la troballa de 107 pesos de teler, a l'estança contigua.

14. Vegeu DOMÍNGUEZ (1986).

Però la més gran necessitat d'aigua es produïa un cop teixida, en el procés de blanqueig de la tela. Això es feia amb cendra o bé amb orins, i també als prats de blanqueig, a la vora d'un curs d'aigua. Consistia a estendre les teles sobre l'herba i mantenir-les humides, ruixant-les de tant en tant amb aigua. Com més pura és l'aigua, millor funciona el procés del blanqueig. El sol per ell mateix blanqueja, però si es fa sobre l'herba i amb aigua el procés s'accelera i s'intensifica, ja que es forma una càmera entre l'herba i la tela on es produeix peròxid d'hidrogen, que actua de blanquejador.¹⁵ Aquesta pràctica natural va ser comuna, en l'època moderna, a les manufactures de teles de fibres naturals, especialment del cotó per a l'elaboració de les indianes, fins a la introducció dels productes químics, com els lleixius, a la meitat del segle XIX. Però es coneixia des de l'antiguitat i, de fet, és justament el que descriu Plini: «gràcies sobretot a les aigües del torrent que banya *Tarraco*, en les quals l'abrillanten».¹⁶

En el món romà, la tradició de la bona indústria del lli remunta a l'època ibèrica.¹⁷ En època romana, aquesta tradició es devia seguir practicant i millorant als territoris d'ascendència ibèrica, ja que Plini (*Nat.* 19.9) també descriu *Saetabis* com el lloc on es fabricava el lli de més qualitat que coneix i la zona

15. En aquest procés, el sol actua sobre la molècula d'oxigen atmosfèric O_2 , de manera que les radiacions ultraviolades i de la llum visible trenquen la molècula i es generen radicals d'oxigen $O\cdot$. Aquestes radiacions actuen també sobre la molècula d'aigua i en presència de radicals d'oxigen $O\cdot$ es produeix una reacció de síntesi on es genera H_2O_2 , gràcies a l'exposició continuada a l'energia solar. Aquest peròxid d'hidrogen va actuant com a blanquejador i també desinfectant. Fa un procés altament oxidatiu i es desprèn oxigen gas, que dóna lloc de nou a la molècula d'aigua, que és la forma més estable. També hi actua l'acció de podridura que desencadenen fongs i bacteris, que gràcies a les reaccions metabòliques dels seus enzims generen H_2O_2 . Per tant, en aquest procés hi intervenen l'acció del sol, la de l'aigua, la dels minerals i la de l'oxigen de l'aire. S'ha de considerar l'acció del sol sobre els colorants de les fibres que actuen com a fotosensibilitzadors i carreguen d'energia la molècula d' O_2 , que esdevé molt oxidant i, per tant, blanquejadora. (Agraïxo a Maria Mercè Sanz Magrané aquesta informació.) Rafael FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ (2013, p. 109) explica en detall el procés tradicional de blanqueig de les teles de lli a la Cantàbria moderna i contemporània, on primer es blanquejaven amb cendra i aigua calenta al *coladero* i després d'esbandir-les s'estenien al sol, sobre l'herba, on s'anaven arruixant amb aigua. També explica que la causa de l'efecte del blanqueig és l'oxidació produïda per l'oxigen naixent.

16. Alguns autors (CASTRO, 1983-1984; RAFEL, BLASCO i SALES, 1994) han interpretat les paraules de Plini com la necessitat d'aigua en el procés de producció del lli, centrat en la maceració i putrefacció de la planta, sense parar atenció a la que es necessita en el procés de blanqueig de les teles ja elaborades.

17. La producció de lli estava molt estesa en el món preromà, com estudia GLEVA (2004).

de Tarragona com el lloc on es feia el lli més fi i blanc. Al nucli urbà de *Tarraco* es coneix també la inscripció *RIT 9* (Alföldy, 1975; Panosa, 2009), d'època republicana tardana i bilingüe, ibèrica i llatina, que fa referència a una dona, segurament indígena romanitzada, d'ofici teixidora de lli o comerciant de lli, atribuït que també deu ser el seu gentilici: «FVLVIA.LINTEARIA». Es tracta d'un testimoni més de la indústria de lli que devia florir al territori de *Tarraco*. Com es comprova en les fonts clàssiques (Gleva, 2004), aquesta tela s'utilitzava no solament per a la indumentària i la roba de la casa, sinó també per fer les veles dels vaixells, el velamen dels edificis d'espectacles i altres usos menors, com filtres d'aliments, per a ús mèdic, etc.

Recentment s'ha estudiat un taller tèxtil a la vil·la romana dels Antigons, de Reus, que havia de representar una producció important per a la comercialització de roba de lli o de llana (Prevosti, 2013). S'han trobat els instruments que complementen els telers verticals de peses o de doble travesser, on es podia teixir tant una fibra com l'altra. Per tant, tenim un altre testimoni de l'activitat tèxtil del Camp de Tarragona.

2.3. L'existència d'aqüeductes o sèquies que conduïen l'aigua des de punts allunyats al seu destí, en època romana, al Camp de Tarragona s'ha identificat a la zona de Constantí, al pont de les Caixes (Remolà, Aliende i Roig, 2011). Allí han aparegut recentment restes de l'aqüeducte romà inclòs dins l'obra d'un aqüeducte que ha funcionat fins a l'actualitat, que duia l'aigua des d'una resclosa del riu Francolí, aigües amunt, fins a una sèrie de molins situats a l'entorn de la vil·la de Centcelles. La sèquia, anomenada dels Molins i abans de l'Arquebisbe, permetia regar una extensa franja de camps a la riba dreta del Francolí, dins dels termes municipals de Constantí i Tarragona. Alhora passa per un seguit de molins medievals i moderns, un dels quals sembla que ha de coincidir amb el que se cita en un document del 1167, segons Cerdà, Roca i Sabaté (1992). La resta de molins són el de Constantí (1380-1407), el paperer (anterior a 1412), el de Reus (anterior a 1471), el del Maset (anterior al segle XVI) i el de l'Horta (segle XII?) (Remolà, Aliende i Roig, 2011, p. 203; Cerdà, Roca i Sabaté, 1992).

A la plana de Riudoms, a l'esquerra de la riera de Maspujols, hi ha un seguit d'indicis que fan pensar que estem en presència d'un segon cas de pervivència d'una sèquia d'època romana, que es va seguir usant en els períodes medieval i modern. És un fet prou conegut la presència d'algunes sèquies que prenen les aigües de rescloses a la part alta de la riera de Maspujols, dins del terme de l'Aleixar, i les condueixen a través de la plana a ponent de la riera, seguint les

partides de Gomandí, les Planes del Roquí, Molins Nous, Castellnou, la Timba, los Sots i Blancafort. Ferré *et al.* (1985) van estudiar els molins fariners medievals de Riudoms, que es troben justament en aquesta plana. Tots ells aprofiten la força hidràulica d'aquestes sèquies. Aquests molins estan ben documentats a partir de 1302, a través dels documents generats pels conflictes d'aigües, que es guarden a l'Arxiu Municipal de Riudoms.

Es dona la coincidència que, si seguim els trams que sobreviuen d'una d'aquestes sèquies, el seu recorregut passa per un seguit de jaciments romans, cosa que ha fet pensar que pot tenir un origen romà (fig. 3). Es tracta d'un tram que circula entre la terrisseria romana del Mas d'en Corts (Cabrelles i Gebellí, 2011) i la vil·la romana del Mas d'en Toda,¹⁸ dos establiments que necessitaven molta aigua. Una mica més al nord encara hi ha una altra terrisseria romana, anomenada del Mas de Gomandí (Járrega i Prevosti, 2011; Járrega *et al.*, 2011; Járrega i Abela 2011), on no es detecta la sèquia, per bé que pensem que també és un establiment industrial que necessitava molta aigua i podria ser que també hi hagués arribat un brançal de la sèquia. La sèquia que hem anat seguint per la plana queda interrompuda una mica més avall del Mas d'en Toda, i reapareix al nord de la vil·la romana de Molins Nous (Vega, 2011; Járrega *et al.*, 2011; Prevosti, 2011). Segueix cap al sud, passa pel jaciment de Molins Nous i segueix ininterrompudament fins al jaciment de Sota la Timba del Castellot (Járrega *et al.*, 2011; Járrega i Abela, 2011; Prevosti, 2011). En aquest jaciment també hi hem detectat una terrisseria romana, de manera que també era una instal·lació amb necessitat d'un bon cabal d'aigua. A més hi va aparèixer una mola de molí romà, possiblement hidràulic, per fer farina (Prevosti, 2011). La sèquia segueix cap al sud.

D'aquests cinc jaciments romans esmentats, quatre presenten epigrafia amfòrica, sobre tègules i sobre *dolia*, amb la referència repetida a *Marcus Clodius Martialis* i *Lucius Clodius Martialis*, és a dir, a una saga de propietaris de la zona de la qual tenim referència tant en l'epigrafia monumental de *Tarraco*, com a

18. No s'ha excavat mai en aquesta vil·la, per bé que se'n coneixen troballes superficials que indiquen la seva gran riquesa, com una escultura de Bacus (KOPPEL i RODÀ, 2008), aplacats de marbres (ÁLVAREZ, GUTIÉRREZ i PITARCH, 2011), indicis de tres mosaics i abundant ceràmica datada entre el segle III aC i el segle VIII dC (JÁRREGA *et al.*, 2011; JÁRREGA i ABELA, 2011), elements de banys privats i un fragment de làpida epigràfica (GOROSTIDI, 2010, p. 63), així com algun fragment d'àmfora defectuosa de cocció que ha fet pensar en una possible terrisseria (PREVOSTI i GUITART, *Ager Tarraconensis* 6, en preparació).

les àmfores Dressel 2-4, com a les tègules i els *dolia* esmentats.¹⁹ Aquestes produccions i la làpida referida es daten entre el 20 aC i el 50 dC i la primera meitat del segle II. Tot plegat indica que, en aquella època, aquestes instal·lacions industrials i centres de producció agrària estaven en mans d'una rica família eqüestre tarraconense, els *Clodii Martialis*. L'emprenedora família que senyorejaven per aquesta plana devia construir la resclosa que captava aigua de la riera de Maspujols, a la zona de l'Aleixar, i la sèquia que la conduïa als diferents punts on es requeria per a les indústries terrisseres. Una vil·la rica com la del Mas d'en Toda, una de les més luxoses de l'àrea del Baix Camp, també tenia necessitat d'un important cabal d'aigua, ja que havia d'alimentar els banys privats, a més dels molt probables jocs d'aigua dels seus jardins.

3. CONCLUSIONS

A la llum del PAT, el paisatge del Baix Camp en època romana es va dibuixant cada cop de forma més definida. Els canvis que incorpora la cultura romana són profunds i deixen un impacte que ha perdurat en el temps i que permet resseguir-ne els trets fonamentals. Poc després de fer-se amos del territori, en els segles II i I aC, una de les primeres preocupacions dels romans va ser perpetuar el seu domini del lloc, per a la qual cosa van crear punts militars per establir i controlar l'espai i la població que l'habitava. Amb aquest objectiu van bastir el *castellum* de Puigpelat, la torre de guaita de la Punta de la Cella, al cap de Salou, i els destacaments militars del Puigcabrer i de la Mola de Colldejou.

L'estructura del poblament va sofrir un canvi radical respecte del període ibèric, amb la dispersió de la població camperola per la plana i la clausura progressiva dels poblats ibèrics, on es concentrava anteriorment. Amb la implantació del sistema de la *civitas* es van crear nous parcel·lars agraris, les centuriacions romanes, i una estructura del poblament radicalment nova. Tot plegat va generar una nova ordenació de l'espai, sobre la qual s'ha anat construint el paisatge que ens ha pervingut. Si hi havia dubtes sobre un tall important en el poblament durant el període sarraí, actualment comencem a tenir arguments per creure en la seva continuïtat, gràcies als resultats de les anàlisis

19. BERNI (2010). El tema va ser estudiat extensament a PREVOSTI (2011-2012).

Fig. 3. Traces de sèquia prospectades i àrees dels jaciments romans: terrisseria del Mas d'en Corta, vil·la del Mas d'en Toda, vil·la de Molins Nous, terrisseria i aglomeració de Sota la Timba del Castellot.

pol·líniques. És cert que en el període medieval sorgeix un factor d'evolució nou, que són les parròquies. Al seu voltant s'agrupa part de la població rural. Ara bé, a la llum dels estudis del poblament del PAT, cal pensar que en el període romà també hi havia alguns nuclis o aglomeracions, de moment però, mal coneguts.

Hem de pensar que a les ribes del riu Francolí hi proliferaven els camps de blanqueig de teles. Per tant, és a la seva vora també que cal esperar trobar manufactures de lli.

En el període altimperial, *Tarraco* es va dibuixant com un exemple de dinamisme entre el nucli urbà i el camp, especialment pel que fa a la zona interior del Baix Camp, de Reus i Riudoms, on es detecta la proliferació de centres

terrisers de gran envergadura i de centres d'elaboració de vins. També allí l'epigrafia permet relacionar aquestes activitats amb personatges de l'*ordo* eqüestre o lliberts enriquits, impulsors d'una activitat econòmica, productiva i comercial, de gran abast, durant l'etapa altimperial, com estudien Gorostidi *et al.* (2013). La regió del Camp de Tarragona va mantenir el negoci del vi fins al segle III, a alt nivell, de negoci d'ultramar, com ho demostra la producció d'àmfores vinàries Dressel 2-4, que evoluciona fins als perfils quadrats característics de l'etapa més avançada, fet estudiat per Pedro Otiña (2005) i Ramon Jàrraga (Jàrraga i Otiña, 2008). Com s'exposa en el col·loqui *De Vino et Oleo Hispaniae* (Prevosti, 2011-2012), eren els rics propietaris de les vil·les els que constituïen el veritable motor del negoci del vi, i com a exemple podem citar el que hem identificat a la zona de Riudoms, *Marcus Clodius Martialis*, un personatge de l'elit de *Tarraco*, d'on va ser *Ilvir*, a més d'ostentar el títol de *Praefecto insularum Baliarum*, càrrec important que demostra la seva pertinença a l'*ordo* eqüestre (RIT 168). Amb ell hem relacionat quatre jaciments i un possible cinquè, que han d'indicar la propietat de diferents *fundi* i terrisseries en mans dels *Clodii Martialis*. Ells devien ser els constructors de la sèquia que circula justament per tots els seus establiments de la plana de Riudoms. Es tracta d'un exemple magnífic de personatges que no es limitaven a la producció de vi, sinó que també estaven involucrats en l'envasament i possiblement en la comercialització del producte. Impulsaven negocis característics del sistema de la vil·la, de caràcter mercantil, basats en una agricultura racional i progressiva, que situen els seus protagonistes en un escenari de modernitat relativa en el seu temps.

Un paisatge controlat, pacificat, ordenat amb els parcel·lars ortogonals, ben comunicat, poblat d'establiments agraris esparsos pel territori, que gestionen un bon aprofitament de l'aigua, que usen tant per a l'agricultura, com per a les necessitats de luxe de les vil·les, com per fer florir indústries manufactureres, heus aquí el llegat dels romans. Les generacions posteriors no van deixar decaure les possibilitats obertes per les noves estructures amb què s'havia dotat el territori. El nou paisatge va facilitar el desenvolupament de molins fariners, paperers i tèxtils. L'impacte d'aquest paisatge estructurat per a les activitats industrials i agrícoles ha impel·lit les comunitats humanes que hi han viscut a l'aprofitament de la força hidràulica que proporcionaven les sèquies. Aquestes han constituït una eina d'activació econòmica, lligades a l'explotació industrial, que ha arrelat al territori al costat de l'agricultura, seguint, fet i debatut, la més pura tradició de l'economia de la vil·la romana.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, M. (1998). *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-Seca*. Vila-seca: Agrupació Cultural de Vila-seca (Monografies de Vila-Seca; 20).
- ALFARO, C. (1984). *Téjido y cestería en la Península Ibérica. Historia de su técnica e industrias desde la Prehistoria hasta la romanización*. Madrid: CSIC.
- ALFÖLDY, G. (1975). *Die Römische Inschriften von Tarraco*. Berlín: Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Madrid.
- ÁLVAREZ, A.; GUTIÉRREZ, A.; PITARCH, A. (2011). «Identificació d'un conjunt de marbres procedents del Mas d'en Toda (Riudoms)». A: PREVOSTI, M.; GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 213-214.
- ARRAYÁS, I. (2003). «El *territorium* de Tarraco en época tardorepublicana romana (s. III-I aC). Poblament i estructures rurals al Camp de Tarragona». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona: RST], núm. 25, p. 25-55.
- (2004). «Morfología histórica del *territorium* de Tarraco en época tardorepublicana romana (ss. III-I a.C.)». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 30/1, p. 33- 60.
- (2005). *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Instrumenta; 19).
- BARRASSETAS, E. (ed.) (2007). *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment. Cubelles, Garraf*. Barcelona: Generalitat de Catalunya (Excavacions Arqueològiques a Catalunya).
- BERMOND, I.; BUFFAT, L.; FICHES, J.-L.; GARMY, P.; PELLECUER, Ch.; POMARÈDES, H.; RAYNAUD, C. (2013). «Nîmes en Narbonnaise, essai sur la géographie des territoires à l'échelle de la cité». A: FICHES, J.-L.; PLANA-MALLART, R.; REVILLA, V. (ed.). *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident romain*. Montpellier: Presses universitaires de la Méditerranée, p. 83-98.
- BERNI, P. (2010). «Epigrafia sobre *amphorae, tegulae, imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona / Epigraphy on *amphorae, tegulae, imbrex* and *dolia* in the western area of the Camp of Tarragona». A: GOROSTIDI, D. *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes / The Roman Inscriptions*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 153-218.
- BURCH, J.; CASAS, J.; COSTA, A.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, Ll.; ROJAS, A.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D.; VIVO, J.; SIMON, J. (2010a). «La síntesi». A: NOLLA, J. M.;

- PALAHÍ, LL.; VIVO, J. (cur.). *De l'«oppidum» a la «ciuitas». La romanització inicial de la Indigècia*. Girona : Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.
- BURCH, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M.; TREMOLEDA, J. (2010b). «Temps de canvis. La romanització del nord-est de Catalunya». *Time of changes. In the beginning of the Romanization*. Girona: Laboratori d'Arqueologia; Institut de Recerca Històrica; Universitat de Girona; Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany (Studies on the rural world in the Roman period; 5), p. 89-108.
- CABRELLES, I.; GEBELLÍ, P. (2011). «La terrisseria romana del Mas d'en Corts (Reus)». A: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta, 16, 2), p. 496-546.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. (1995). *A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*. Ann Arbor, Oxford (MI): Journal of Roman Archaeology (Supplementary Series; 15).
- CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M.; TREMOLEDA, J. (1995). *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques (Sèrie Monogràfica; 15).
- CERDÀ, M. A.; ROCA, J. M.; SABATÉ, J. M. (1992). *Notes per a l'estudi dels molins hidràulics de l'antic terme de Centcelles*. Tarragona: Centre d'Estudis de Constantí.
- DALMAU, M. (2013). «El poblament en època antiga a l'Argilaga i els seus voltants (v aC - v dC)». A: PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 105-117.
- DÍAZ, M. (2009). *El Castellum de Puigpelat*, Reus: Fundació Privada Liber.
- (2013). «El *castellum* de Puigpelat: un punt estratègic de control territorial a l'entorn de la *Tarraco* republicana». A: PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 355-365.

- DOMÍNGUEZ, A. J. (1986). «La función económica de la ciudad griega de *Emporion*». *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, p. 193-202.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. (1987). «Evolució dels models d'assentament i pautes econòmico-culturals del poblament ibèric i romà a la Conca d'Òdena (Anoia)». A: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*. Granollers: Museu de Granollers, p. 13-21. (Preactes.)
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. (2008). «Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior». A: REVILLA, V; GONZÁLEZ, J. R.; PREVOSTI, M. (ed.) *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol I. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 10), p. 205-227.
- FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, R. (2013). *La textilería tradicional en Cantabria*. Santander: Ediciones de Librería Estudio.
- FERRÉ, M. C.; FORTUNY, X.; MICOLA, A.; MUNNÉ, M.; ROMERO, V.; SANTAMARIA, J. M. (1985). «Els molins medievals de Riudoms». *L'Om* [Riudoms], 3 d'agost de 1985, p. 23-36.
- FICHES, J.-L.; PLANA-MALLART, R.; REVILLA, V. (2013). *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident romain*. Montpellier: Presses universitaires de la Méditerranée.
- FIZ, I. (2011). «La visibilitat com a estudi del poblament de l'ager *Tarraconensis*». A: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 296-360.
- FLORENSA, F.; COROMINAS, M. (2011). «El jaciment dels voltants de la Torre Bargallona: un centre d'emmagatzematge i explotació d'època tardo-romana (Cambrils, Baix Camp)». *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona.
- FLÓREZ, M.; TRULLÉN, A.; GARCÍA, A. (2013). «Aportacions de la prospecció arqueològica a l'estudi diacrònic de les dinàmiques del poblament rural antic al Vallès Oriental (segles v aC - v dC)». A: PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 185-201.

- GARCIA ROSSELLÓ, J.; MARTÍN MENÉNDEZ, A.; CELA, X. (2000). «Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarracoenensis)». *Empúries*, núm. 52, p. 29-54.
- GLEVA, M. (2004). «Linen Production in Pre-Roman and Roman Italy». A: ALFARO, C; WILD, J. P.; COSTA, B. (ed.). *Purpureae Vestes. Textiles y tintes del Mediterráneo en época romana*. València: Universitat de València, p. 29-38.
- GOROSTIDI, D. (2010). *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes / The Roman Inscriptions*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).
- GOROSTIDI, D.; LÓPEZ VILAR, J.; PREVOSTI, M.; FIZ, I. (2010). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional/ Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 401-423.
- GUITART, J.; PALET, J.M.; PREVOSTI, M. (2003). «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori». A: GUITART, J.; PALET, J.M.; PREVOSTI, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 129-157.
- JÁRREGA, R.; OTIÑA, P. (2008). «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada». *Actes du Congrès de L'Escala - Empúries*. Marsella: SFECAG, p. 281-286.
- JÁRREGA, R.; ABELA, J. (2011). «Producció i importació de ceràmiques a l'ager Tarraconensis. Una aproximació a l'economia del Camp de Tarragona en època romana». A: PREVOSTI, M.; GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 141-207.
- JÁRREGA, R.; BUFFAT, L.; PREVOSTI, M.; ABELA, J. (2011). «Les col·leccions». A: PREVOSTI, M.; GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 123-140.
- JÁRREGA, R.; PREVOSTI, M. (2011). «Figlinae tarraconenses. La producció ceràmica a l'ager Tarraconensis». A: PREVOSTI, M.; GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 455-489.

- KOPPEL, E.; RODÀ, I. (2008). «La escultura de las villae de la zona del noreste hispánico: los ejemplos de Tarragona y Tossa de Mar». A: FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA ENTERO, V.; GIL SENDINO, F. (ed.). *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón (Gijón, 2006)*. Gijón: Trea, p. 99-13.
- LEVEAU, P. (1984). *Caesarea de Maurétanie. Une ville romaine et ses campagnes*. Roma: École Française (Collection École Française de Rome; 70).
- LÓPEZ PAZ, P. (1994). *La Ciudad Romana Ideal, 1: El Territorio*. Santiago de Compostela: La Editorial de la Historia (La Economía Política de los Romanos: I, 1).
- LÓPEZ VILAR, J.; PREVOSTI, M.; FIZ, I. (2011). «Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies / A Study of the Population by Chronological Periods and Typologies». A: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 372-403.
- MARTÍ, C. (2008). «La seca "ibèrica" d'Ilturo: historiografia i dades recents. Altres qüestions sobre numismàtica ibèrica del nord-est peninsular». *Laie-tania*, 18, p. 37-76.
- MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2000). «Las termas republicanas de Cabrera de Mar (Maresme, Barcelona)». *II Coloquio internacional de arqueología de Gijón. Termas romanas en el occidente del imperio*. Gijón: Ayuntamiento de Gijón, p. 157-167.
- MAYORAL, V. (2004). *Paisajes agrarios y cambio social en Andalucía oriental entre los períodos ibérico y romano*. Madrid: CSIC (Anejos de AEspA; XXXI).
- MENCHÓN BES, J. (2013). «De l'ager Tarraconensis a la marca extrema d'Al-Andalus. Algunes reflexions entorn al (des)poblament del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal». A: PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 57-73.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J. (1984). *Carta Arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al NE de Catalunya*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.

- OTIÑA, P. (2005). *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*. Tarragona: Fundació Privada Liber 1 (Biblioteca Tarraco d'Arqueologia).
- PALET, J.M., (2003). «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic». A: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 211-229.
- PALET, J. M.; ORENGO, H. (2010a). «Les centuracions de l'ager *Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai / The Centuriations of the *Ager Tarraconensis*. Spatial Organisation and Conceptualisation». A: PREVOSTI, M.; GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 121-154.
- PALET, J. M.; ORENGO, H. (2010b). «The Roman Centuriated Landscape: Conception, Genesis, and Development as Inferred from the *Ager Tarraconensis* Case». *American Journal of Archaeology*, 115. 3, p. 383-402.
- PALET, J. M.; FIZ, I.; ORENGO, H. (2010). «Modelación y conceptualización del paisaje romano en el *ager Tarraconensis*. *Tarraco* y la centuriación del territorio». A: CORSI, C; VERMEULEN, F. (ed.). *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean*. Bologna: Ante Quem (Ricerche, series maior 1), p. 167-184.
- PALET, J. M.; ORENGO, H. A.; FIZ, J. I. (2011) «Integración de metodologías SIG para el estudio del territorio en época romana: aplicación a las centuriaciones del *Ager Tarraconensis*». A: MAYORAL, V.; CELESTINO, S. (ed.). *Tecnologías de información geográfica y análisis arqueológico del territorio. Actas del V Simposio Internacional de Arqueología de Mérida. Instituto de Arqueología de Mérida*. Madrid: CSIC (Anejos de AEspA; LIX), p. 631-650.
- PANOSA, M. I. (2009). *De Kesse a Tarraco*. Barcelona: Arola.
- PÉREZ I GARCIA, V. L. (2011). «La problemàtica de les torres de guaita romanes a l'àmbit del *Conventus Tarraconensis*». *Butlletí Arqueològic [Tarragona]*, V, 33, p. 25-79.
- PREVOSTI, M. (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona: Museu de Badalona (Monografies Badalonines; 3)— (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1995). «Conclusions». A: PREVOSTI, M. *et al.* (ed.) *Autopistes i Arqueologia*. Barcelona: Autopistas CESA; Generalitat de Catalunya, p. 243-256.

- (1996). «Tanagrina i restes romanes republicanes trobades sobre el cim de Burriac». *Pyrenae* [Barcelona], 27, p. 301-310.
- (2005). «L'època romana». A: E. GIRALT (dir.). *Història Agrària dels Països Catalans*. Vol. 1. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, p. 293-480.
- (2008). «Las villae del ager Tarraconensis II». A: *Actes del Simposi «Les vil·les romanes a la Tarraconense»*. Vol. I. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 10), p. 145-162.
- (2011). «El sistema econòmic dels establiments de l'ager Tarraconensis». A: PREVOSTI, M.; GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 405-454.
- (2011-2012). «Instalaciones oleícolas y vinícolas estudiadas en el marco del proyecto Ager Tarraconensis (PAT)». *Anales de Prehistoria y Arqueología* [Múrcia], 27-28: *De Vino et Olio Hispaniae. Áreas de producción y procesos tecnológicos del vino y el aceite en la Hispania romana*, p. 97-111. [NOGUEIRA, J. M.; ANTOLINOS, J. A. (ed.)]
- (2013). «A textile workshop from Roman times: the villa dels Antigons». *Datatextil*, 28, p.10-18. [Adreça web: <http://www.cdmt.es/wp-content/uploads/documents/dtt/DTT28.pdf>]
- PREVOSTI, M.; ABELA, J. (2011). «Prospeccions superficials sistemàtiques». A: PREVOSTI, M.; GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 37-111.
- PREVOSTI, M.; GUITART, J. (2005). «Els estudis del món agrari romà a Catalunya: un estat de la qüestió». *Cota Zero*, 20, p. 41-52.
- (ed.) (2010). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).
- (ed.) (2011). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).
- (ed.) (en preparació). *Ager Tarraconensis 6. Catàleg de jaciments, conclusions i índexs*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).
- PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; FIZ, I. (2013). «Paysage rural et formes de l'habitat dans l'ager Tarraconensis». A: FICHES, J.-L.; PLANA-MALLART, R.; RE-

- VILLA, V. (ed.) *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'occident romain. Gallia et Hispania / Paisajes rurales y territorios en las ciudades del occidente romano. «Gallia» e «Hispania». Colloque Ager IX*. Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée, p. 99-107.
- PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (2013). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).
- RAFEL, N.; BLASCO, M.; SALES, J. (1994). «Un taller ibérico de tratamiento de lino en el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona)». *Trabajos de Prehistoria*, 51, núm. 2, p. 121-136.
- REMOLÀ, J. A. (2007). «La vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)». A: REMOLÀ, J. A. (ed.). *El territori de «Tarraco»: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT); Societat Catalana d'Estudis Clàssics; Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Forum; 13), p. 119-132.
- REMOLÀ, J. A.; ALIENDE, P.; ROIG, J. F. (2011). «L'aqüeducte del pont de les Caixes i Centcelles (Constantí, Tarragonès)». A: *Tribuna d'Arqueologia 2009*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 187-211.
- RIERA, S.; MIRAS, Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. (2010). «Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de la Sèquia Major (La Pineda, Vila-seca)». A: PREVOSTI, M.; GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 163-173.
- RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, M. C. (2008). «El Ager Cordubensis: una aproximación al territorio de Colonia Patricia Corduba». *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa* [Còrdova], núm. 1, p. 45-66.
- (2009-2010). «El poblamiento rural del Ager Cordubensis: Patronos de asentamiento y evolución diacrónica». *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa* [Còrdova], núm. 2, p. 21-44.
- (2013). «El ager Cordubensis: aproximación al territorium de Colonia Patricia Corduba». A: PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del*

- Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium.* Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 231-246.
- RODRIGO, E. (2013). «L'estructuració del territori i evolució del poblament i de la xarxa viària de l'ager *Iessonensis*». A: PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium.* Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 203-218.
- ROIG BUXÓ, J. (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y alto-medievales en Cataluña (siglos VI al X)». A: QUIRÓS CASTILLO, J. A., (ed.). *Archaeology of villages in Early Medieval Ages.* Bilbao: Universidad del País Vasco (Documentos de Arqueología e Historia; 1), p. 207-251.
- ROMANO, E. (1999). «“Quella città che chiamano Roma.” Città reale e città ideale nella cultura di età repubblicana». A: QUILICI GIGLI, S. (ed.). *La forma della città e del territorio.* Roma: L'Erma di Bretschneider, p. 43-50.
- RUIZ, A.; MOLINOS, M.; CASTRO M. (1991). «Settlement and continuity in the Territory of the Guadalquivir Valley (6th Century BC - 1st Century AD)». A: BARKER, G.; LLOYD, J. (ed.). *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region.* Londres: British School at Rome (Archaeological Monographs of the British School at Rome; 2), p. 29-36.
- RUIZ, A.; MOLINOS, M. (1992). *Los iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico.* Barcelona: Crítica.
- RUIZ, A.; SANMARTÍ, J. (2003). «Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud». A: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 39-57.
- SCRINZI, M. (2013). «Archéologie de la haute et moyenne vallée du Vidourle, de l'âge du Fer à l'an mille». A: PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium.* Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 269-277.
- SERRA I RÀFOLS, J. de C. (1960). «Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la Costa Catalana». *VII Congreso Nacional de Arqueología.* Zaragoza, p. 255-260.

- TERRÉ, E. (1987). «La vil·la romana de ‘el Moro’ (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona». A: *De les estructures indígenes a l’organització provincial romana de la Hispania Citerior*. Granollers: Museu de Granollers, p. 217-224. (Preactes.)
- (1998). «La vil·la romana de “el Moro” (Torredembarra)». A: *Utilització de l’aigua a les ciutats romanes*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (Documents d’Arqueologia Clàssica; 0), p. 79-84.
- VEGA, M. DE LA (2011). «La intervenció arqueològica al jaciment de Molins Nous». A: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d’Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 257-266.
- ZAMORA, D. (2006-2007). *L’«oppidum» de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània Ibèrica*. Mataró: Museu de Mataró (Laietania; 17).
- (2012). «L’espai periurbà de l’«oppidum» laietà de Burriac. De l’Ibèric ple a la romanització». A: Belarte, M. C.; Plana-Mallart, R. (ed.). *El paisatge periurbà a la mediterrània occidental durant la protohistòria i l’antiguitat / Le paysage périurbain en Méditerranée occidentale pendant la Protohistoire et l’Antiquité*, Tarragona: Institut Català d’Arqueologia Clàssica (Documenta; 26), p. 149-164.